

KÜTAHYA MEVLEVİLİĞİ : MEVLEVÎ KÜLTÜRÜNÜN MERKEZLERİNDEN BİRİ OLARAK KÜTAHYA*

Doç.Dr.Bilal KEMİKLİ
Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

*Sen bahr-i ma'ârîfsin gavr-i dile 'ârîfsin
Her hâlîme vâkıfsın yâ Hazret-i Mevlânâ
İzzet Molla*

Kütahyan Mevlevism: Kütahya as a Centre of Mevlevi Culture

Mevlevism is a sufi movement which has deep influences on Anatolian people since its inception. With its all embracing warm teaching, its etiquette and rules of conduct, its institutions, and its influences at different levels of society Mevlevism is one of the most important sources of Turkish Culture that brings people together around Islam's universal and humanist values.

The purpose of this article is to examine an important centre of Mevlevism, Kütahyan Mevlevism, its urban character from the inception and its influences on the formation of urban cultural identity with reference to İhtifalci Mehmed Ziya's book, "Bursa'dan Konya'ya Seyahat", (A Journey from Bursa to Konya) which contains valuable information on Kütahyan Mevlevism.

GİRİŞ

Anadolu'da teşekkül eden Mevlevilik, kuruluşundan itibaren, merkezden taşraya bütün muhitleriyle Anadolu insanı üzerinde derin tesirler icra eden bir süfi harekettir. Farklı tabakalardaki etkileri bakımından, âdâb ve erkânı, insanı

* Bu metin, "Mevlevî Kültürünün Önemli Merkezlerinden Biri Olarak Kütahya ve Kütahya Mevlevî-hânesi" başlığı ile Celal Bayar Üniversitesi Manisa Yöresi Türk Tarihi ve Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından hazırlanan II. Mevlânâ, Mesnevî ve Mevlevîler Sempozyumu (18-20 Aralık 2002)'na sunulmak üzere hazırlanmıştır. Metni hazırlarken doktora çalışmalarının ilgili bölümlerini istifade etmem için tarafıma takdim eden Dr. Nilgün Açık ve Dr. Sezâi Küçük'e, kaynak temininde gösterdiği kadirşinâs himmetleri dolayısıyla da Dr. H. Basri Öcalan'a şükranlarımı arz ederim.

kuşatan düşünce yapısı, evrene hoş nazarla bakmayı öğreten telkinleri ve kurumlarıyla Anadolu insanının kültürel dokusunu besleyerek, onları İslâm'ın evrensel ve insânî ilkeleri etrafında kenetleyen bir misyon icra etmiştir. Başta Mevlânâ olmak üzere, bu yolun diğer büyükleri, eserlerinde İslâm'ın hoş görülür güler yüzüne yaptıkları vurgularla, Anadolu'da Türkler için yeni bir coğrafyanın, yeni bir yurdun inşâsına katkı sağladılar. Mevlevî zâviye ya da âsitânelerinin bulunduğu kentlerde, bu kurumların işlevsel olduğu dönemler esas alınmak üzere, kültürel ve gündelik hayâta dâir incelemeler yapıldığında bizim bu kanaatimizi doğrulayıcı pek çok malzemeye kavuşmak mümkündür. Bu bakımdan Mevlevîlik çalışmalarını sadece bir tarikat tarihi çalışması olarak algılamamak gerekir. Mevlevîlik, Anadolu insanının kültürel dokusunu besleyerek gündelik hayatının oluşmasında doğrudan katkısı olan büyük bir çekim alanını ifâde eder.

Bu makalede, bu büyük çekim alanının önemli merkezlerinden birisi ele alınacaktır. Bilindiği gibi Mevlevîliğin en önemli merkezi, "kıble-i âşikân" ve "Mevlânâ ve Mevlevîler Şehri" olarak da tavsif edilen Konya'dır. Teşkilatlanma burası merkez alınarak gerçekleşmiştir. Ancak Konya'ya nisbeten ikinci derecede önemi haiz olan merkezler de vardır. Bunlardan biri de sokaklarında tarihin derin hatıraları hala canlılığını koruyan Kütahya'dır. Burada, öncelikle Mevlevî düşüncesinin Kütahya'da kurumsal bir mâhiyet almasına ve şehrin kültürel dokusunun oluşmasındaki etkisine işâret edilecektir. Esasen Mevlevîlik düşüncesinin kurumsal bir mâhiyet alması derken, doğrudan doğruya Mevlevîhâne'den söz etmekteyiz. Mevlevîhâne ile ilgili, bir tarikat olarak Mevlevîliği ele alan çalışmalarda ve sanat tarihi incelemelerinde tarihî ve mimârî açıdan önemli bilgiler verilmiştir. Bununla birlikte bizi bu konuda bir tebliğ sunmaya iten iki âmilden söz edebiliriz: Öncelikle, daha önce yapılan çalışmalarda, Mevlevîhâne'nin şehrin kültürel hayatında ortaya koyduğu tesire atıfta bulunulmamaktadır. Bu sebepten, en azından elde bulunan verilerden yola çıkılarak, tarihimizde adeta birer güzel sanatlar akademisi gibi çalışmalar ortaya koyan Mevlevîhânelerden biri olan Kütahya Mevlevîhânesi'nin kültür ve edebiyat tarihimize kazandırdıkları ortaya çıkarılmalıydı. İkinci olarak da bu çalışmalarda Mevlevîlik tarihine –özellikle de Kütahya Mevlevîliğine- dâir önemli bilgiler ihtiva eden İhtifalci Mehmet Ziyâ'nın Bursa'dan Konya'ya Seyahat isimli eserinin görülmesi gerekiyordu.

Hüseyin Vassaf'ın "Gülşen-i Mevlevî'de bülbülsün" dediği¹ Mehmed Ziyâ (1865-1930), son devir Mevlevîlerinden olup daha ziyâde tarihçiliği ile tanınmaktadır. Bazı liselerde öğretmenlik ve idarecilik yaptıktan sonra 1924'de kurulan Evkâf Müzesi'nin tanziminde görev almıştır. Mehmed Ziyâ, müntesibi olduğu Yenikapı Mevlevîhânesi'nin tarihçesini ele aldığı Yenikapı Mevlevîhânesi (Haz. Yavuz Senemoğlu, İstanbul, ?) isimli eserinde olduğu gibi, 1912'de İstanbul'da basılan Bursa'dan Konya'ya Seyahat isimli eserinde de Mevlevîliğe ilişkin önemli bilgiler vermektedir. Yazar bu seyahatinde, Mevlevîliğin teşkilatlanma sürecini kronolojik olarak yeniden gözlemlememize imkân veren bir güzergah izlemektedir; bu adeta taşradan merkeze doğru bir yolculuktur.

¹ Mustafa Tatcı, "Son Devir Mevlevîliği İçin Bir Kaynak Hüseyin Vassaf Divanı", Bildiriler Uluslararası Mevlânâ Bilgi Şöleni (15-17 Aralık 2000, Ankara), Ankara, 2000, 268.

Yazar, yolculuk esnasında uğradığı şehirlerde gördüğü tarihî yapıların ve maddî kültür varlıklarının âdetâ birer envanterini de çıkarır; yapıların tarihine ilişkin bilgiler verir; uğradığı şehirlerin kültürel durumuna dönük tahliller yapar. Bunları yaparken o, yaptığı çalışmanın bir seyahat-nâme olması dolayısıyla, kendisini ilmî üslup ve kaygı ile sınırlamadan, doğrudan doğruya gözleme dayalı subjektif tahlil ve değerlendirmelerde de bulunmaktadır. Bununla birlikte kitabını telif ederken, “eserin matlûb olan istifâdesini te’min için vaktiyle tetkik edemediği veyahut noksan tettebbu’ ettiği cihazları” daha sonra bazı zevâtan yeniden öğrenmek istemiştir. Bu noktadan olmak üzere, hem Kütahya, hem de Zâviye hakkında “mâlûmât-ı mufassala” alma gereği duymuştur. Bunun üzerine o dönem Zâviye’de vekâleten postnişin olarak hizmette bulunan Hüsâmettin Çelebi’ye müracaat eder. Hüsâmettin Çelebi de Mustafa Sâbık Çelebi’nin yardımıyla, konuyla ilgili olarak gelenekte anlatılan bilgileri bazı Mevlevî kaynaklarından da yararlanmak sûretiyle, âdetâ Zâviye’nin tarihine ilişkin kısa bir risâle telif eder. Mehmed Ziyâ da bu risâleyi kitabına alır. Dolayısıyla burada verilen bilgiler, Kütahya Mevleviliği için önemli malzemeler içermektedir.²

Biz büyük oranda bu esere müracaat etmekle birlikte, edebiyat ve kültür tarihimizin önemli kaynaklarını ve son dönemde konuyla ilgili yapılan araştırmaları da göz önünde bulundurarak, daha önceki çalışmaların bir mütemmimi niteliğinde, Mevlevî kültürünün merkezlerinden biri olarak Kütahya’yı ve buradaki Mevlevîhâne’yi ele alacağız.

Çelebiler Şehri: Kütahya

Mevlevîliğin bânisi olarak kabul edilen Sultan Veled, Kütahya’yı “kusursuz bir güzel” olarak tasvir eder.³ Bu tasvirle o, Kütahya’nın iklim, toprak ve su itibarıyla gerçekten yaşanılacak bir coğrafyaya sahip olduğuna işaret etmenin yanında, dervişlerinin buraya gelip yerleşmelerini ve burada Mevlânâ’nın düşüncelerini yaymalarını da teşvik etmektedir. Nitekim o, bu düşüncemizi kuvvetlendirici mâhiyette, yine şöyle demektedir: “Cennet, Kütahya’nın ya altındadır ya üstünde...” Bununla onun cenneti dünyevileştirmek gibi bir amacı bulunmamaktadır. Buna mukâbil onun Kütahya’yı, Mevlevî kültürünün önemli bir merkezi hâline getirme emelinden söz etmek mümkündür.

Ünlü masal ustası Ezop (Aisopos)⁴’un büyüdüğü şehir olan Kütahya,

² Bu konuya yıllar önce ilk dikkatimi çeken, hocam Prof. Dr. Nesimi Yazıcı olmuştur. Onun Mehmet Ziyâ’nın mezkur eseriyle ilgili bir lisans çalışması da yaptırmıştır. Daha sonra Osmanlı Kültür Coğrafyasının bu önemli kaynağını yayına hazırlamayı planlamış, ancak bir türlü bu emelimi gerçekleştirme imkânına sahip olamamışım. Esasen yapmak istediğim iş sadece bir neşir değildi. Amacım bu eseri, merhum yazarın güzergâhını takip ederek yeniden güncelleştirmektir. Bu projeyi gerçekleştirmeye dönük arzum, hala canlılığını korumaktadır. Ancak konuyla ilgili, özellikle Ergüniyye Zâviyesi’yle alakalı bölümü, daha önce Dr. Kadir Atlansoy tarafından (“Bursadan Konya’ya Seyahatte Kütahya”, Yedi İklim, X (68), Kasım, 1995, 71-77; “Kütahyalı Mevlevî Şairler Üstüne”, Kütahyalı Şairler Sempozyumu-1, Dumlupınar Üniversitesi Rektörlüğü, 4-5 Haziran 1998, 371-387.) neşredilmiştir.

³ Bkz. Sultan Veled, Dîvan, Ankara, 1941, 707 ve 810 numaralı gazeller; Abdülbâki Gölpinarlı, Mevlânâ’dan Sonra Mevlevîlik, İstanbul, 1983, 42.

⁴ M. Ö. VI. yüzyılda yaşadığı sanılan Ezop, sözlü gelenekte anlatılan geleneksel fabl türü masalları derleyerek yazıya geçirmiştir. Önemli bir masal anlatıcısı olarak tarihe geçmiştir. Bu masallar, ilki

Selçuklular döneminde Porsuk Bey'in 1090'da buraya yerleşmesiyle birlikte yeniden yapılanarak bir Türk şehri olmuştur. Daha sonra Germiyan ve Osmanlı çağlarında tarihî kimliğini camiler, medreseler, tekkeler, kümbetler, türbeler, çeşmeler ve şadırvanlarla zenginleştirerek bu güne taşımıştır. İzzet Molla'nın "bahr-ı ma'ârif" ve "gavr-ı dile ârif" olan; yani ilim, irfan denizi ve gönül hakikatine vâkıf gerçek bir ârif olarak nitelediği Mevlânâ'nın ocağında yetişerek irfânî yüceliğe ulaşmış çelebi ve dervişler için bu masal şehir elbette cennetten bir köşe gibi tasavvur edilecektir. Dolayısıyla burası, daha Sultan Veled'in yaşadığı dönemde başlamak üzere, başta Mevlânâ soyundan gelen Çelebiler ve pek çok Mevlevî derviş için sığınılacak bir ada olmuştur. Bu sebepten Kütahya, âdetâ bir çelebiler şehri, bir çelebi şehirdir.

"Mevlevilik ve şehir" ikilisi zikredilince, akla hemen Mevlevilik düşünce ve duyusunun işlenerek bir hayat tarzı hâline geldiği ocaklar gelir. Bu ocaklar Mevlevihânelerdir. Kütahya'da bu ocak, oldukça erken dönemlerde inşâ edilmiştir. Nitekim burada ilk Mevlevihânenin Sultan Veled döneminde tesis edildiği ileri sürülmektedir.⁵ Kütahya'yı çok seven Sultan Veled'in arzusu üzerine, müntesiplerinden "Kütahya Fatihî" diye bilinen Emir İmadüddin Hezâr Dînârî tarafından inşâ ettirildiği düşünülmektedir.⁶ Şehrin imârında büyük emeği olan Hezâr Dînârî, Hıdırlık Mescidi, Balıklı Câmii ve günümüzde Hezâr Dînârî Mescidi adıyla da bilinen Mevlevî büyüklerinin medfun bulunduğu türbenin de bânîsidir. Ancak Mevlevihâne'nin daha Sultan Veled döneminde inşâ edildiği düşüncesi, kronolojik çerçevede bazı zaafırları da bünyesinde bulundurmaktadır. Zira Kütahya'daki ilk Mevlevî mürşidi olarak, başta Mehmed Ziyâ'nın eseri olmak üzere Mevlevilik tarihine ilişkin kaynaklarda, Sultan Veled'in ahfâdından olan Celâleddin Ergun Çelebi (ö. 775/1373)'den bahsedilmektedir. Eğer burada Sultan Veled döneminde bir Mevlevihâne inşâ edilmiş olsaydı, bir ara Bursa'ya da giderek orada Geyikli Baba ile sohbet ettiği de rivâyet edilen Ergun Çelebi'den önce bir başka mürşidin de olması gerekirdi. Oysa gelenekte de geçtiği şekliyle, her ne kadar Sultan Veled ve daha sonra Ulu Ârif Çelebi Kütahya'yı Ziyâret ederek burada Mevleviliği yayma çabası içerisine girmiş olsalar da adından söz edilen ilk şeyh Ergun Çelebi'dir.⁷

→ →

M. Ö. 300 yılında Demetrios Phlereus ve ikincisi M. S.100 yılında Babrios tarafından olmak üzere iki defa kitaplaştırılmıştır. Bkz. Themas Rodanthis-Fibas Asteris, Ezop'un Öyküsü,çev. Sema Sandalcı, İstanbul, 1997.

⁵ Gölpinarlı, a.g.e, 334, 335.

⁶ Konuyla ilgili değerlendirmeler ve kaynaklar için bkz. Sezâi Küçük, XIX Asırda Mevlevilik ve Mevleviler, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2000; Sultan Veled, Dîvân-ı Sultan Veled, (Haz. Feridun Nafiz Uzluk), İstanbul 1941, 86-87; Sakıb Dede, Sefine-i Mevlevîyye, I, 45; Hasan Özönder, "Kütahya Mevlevihânesi", Türkiyat Araştırmaları Dergisi, II (2), Mayıs, 1996, Konya, 69.

⁷ Esasen Mevleviliğin kurumsallaşarak yayılmasında büyük emeği geçen Sultan Veled, Konya dışındaki ilk Mevlevî dergâhını Afyon'da faaliyete geçirmiştir. Burada pek çok halife yetiştirip bunları Amasya, Kırşehir, Erzincan gibi şehirlere yollayarak, zâviyeler kurdurmuş ve böylece Mevlânâ mensuplarını bir merkeze bağlı çeşitli şubelerde toplamıştır. Bkz. Bârihüdâ Tanrıkorur, Türkiye Mevlevihâneleri'nin Mimari Özellikleri, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, I-II, Konya, 2000, 60; Nilgün Açık, Eski Türk Edebiyatında Mevlevilik Etkisi ve Mevlevî Şairler, Doktora Tezi, G. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002, 25.

Şu hâlde Kütahya Mevlevihânesi'nin tarihini Veled Çelebi ve Kütahya fatihi olarak da bilinen Hezâr Dînârî ile başlatmak, tarihsel açıdan büyük bir zaman boşluğunun oluşmasına yol açmaktadır. Ancak Mevleviliğin, uzunca bir dönem Afyon'da ikâmet eden Sultan Veled döneminde Kütahya'ya girdiği hususu tartışmalı değildir. Dolayısıyla Sultan Veled'in başlısı olarak sunulan Hezâr Dînârî'nin, günümüzde adıyla anılan mahalde inşa ettirdiği mescit, Kütahya'da henüz kurumsallaşmamış olan Mevleviliğin ilk merkezlerinden biri olarak kabul edilebilir. Nitekim Zâviye de burada kurulmuş, söz konusu edilen Hezâr Dînârî Mescidi de hamûşânın istirahatgâhı olarak hizmet görmüştür. Bu tarihî bilgiler ışığında, Mevleviliğin Kütahya ve çevresinde daha ilk dönemde yöre halkı tarafından bilinmesi, daha sonraki dönemlerde müesses bir form almasını da kolaylaştırmış olmalıdır. Bazı araştırmacıların işaret ettikleri gibi Mevlevilik, Ulu Arif Çelebi ile yakın ilişkileri tarihen sabit olan Germiyan Beyi I. Yâkub Çelebi (702/1302-741/1340)⁸ döneminde Kütahya'nın köylerine kadar yayılmıştır.⁹

Kısaca bu tartışmalar çerçevesinde, geleneğe de uyararak, Kütahya Mevleviliğini Ulu Arif Çelebi ile başlatmakta yarar vardır. Bilindiği gibi anne tarafından çelebi ve baba tarafından Germiyanî olan Ergun Çelebi, Ulu Ârif Çelebioğlu Emir Alim (1342-1350) ve Emir Vacid Çelebi (1350-1368)'ler döneminde Konya'da yetişmiş ve Kütahya'ya postnişin olmuştur.¹⁰ Ergun Çelebi, Hezâr Dînârî'nin inşâ ettirdiği yapıya hücre, matbah ve semahâne ekleterek bugünkü anlamda Mevlevihâne'yi kurmuştur. Kütahya Mevlevihânesi zamanının en önemli Mevlevihânelerinden biri olmuştur. Ergun Çelebi'nin vefatından sonra burası Ergûniye Zâviyesi olarak anılmaya başlanmıştır.¹¹ Genellikle kaynaklar bu yönde bilgi vermekle birlikte Mehmed Ziyâ, Hüsameddin Çelebi Efendi'den nakille, Ergun Çelebi, "Âl-i Selçûkî'den İmâdeddin'in esnâ-yı fethde bünyâd ittirmiş olduğu Kapan nehri ittisâlinde el-yevm medfenleri bulunan makâma nüzûl ve matbah inşâ ederek orasını dergâh ittihaz ü küşâd etmiştir."¹²demektedir. Şu hâlde zâviyenin tarihi üzerinde yoğunlaşan tarihçilerin bu bilgiyi de incelemeleri gerekmektedir.

Esâsen 1373 yılında vefat ettiği tarihen sabit olan Ergun Çelebi'nin burada ne zaman postnişin olduğu da açık değildir. Bununla birlikte onun Mehmed Bey (ö. 1363) ve Süleyman Şah (ö. 1387) dönemlerinde burada hizmet etmiş olması muhtemeldir. Bu konu açık olsaydı, zâviyenin tarihsel temelleri daha net ortaya çıkartılabilirdi. Öte yandan Ergun Çelebi'nin kendisi hakkında da yeterli bir bilgimiz bulunmamaktadır. Çoğunlukla onun hakkında şu bilgiler verilmektedir: "Ergun Çelebi, 700/1300-1301 yılında doğmuştur, annesi Âbide Melike Hâtûn ve babası Germiyanî Süleyman Şahoğlu İlyas Çelebi'dir."¹³ Sâkıb Dede'nin kaydettiği bu bilgiler geleneğe malolmuş olmalı ki, Mehmed Ziyâ'ya verilen

⁸ Bkz: İ. Hakkı Unuzçarsılı, Kütahya Şehri, İstanbul, 1932, 33-44; agy.: "Germiyan oğulları", İA, IV, 76, 78.

⁹ Gölpinarlı, Mevlânâ'dan Sonra Mevlevilik, 245.

¹⁰ Küçük, a.g.t., 185; Konya Mevlânâ Müzesi Arşivi, Dosya No: 51/29'dan nakil.

¹¹ Sâkıb, Sefine, I, 59-97; Mehmed Ziyâ, Bursa'dan Konya'ya Seyahat, İstanbul 1328, 236 [Ziyâ, Seyahat].

¹² Ziyâ, Seyahat, 236.

¹³ Bkz. Sâkıb, Sefine, I, 60-8.

bilgiler içerisinde de bunlar yer almaktadır.¹⁴ Ne var ki Gölpinarlı'nın da işaret ettiği gibi, başta Sâkıb Dede'nin Sefine-i evliya'sı olmak üzere gelenek içerisinde verilen bu bilgiler kronolojik açıdan doğru değildir. Çünkü Ergun Çelebi'nin dedesi olarak gösterilen Süleyman Şah'dan önce ölmesi, dahası dedesinin döneminde postnişin olarak hizmet görmesi pek akli gelmemektedir.¹⁵ Burada ya verilen tarihlerde bir problem vardır; yahut da bilgiler tartışmalıdır. Eğer verilen bilgiler doğru da, Ergun Çelebi'nin vefat tarihinde bir problem varsa; bu durumda Mevlevîliğin Kütahya'da Süleyman Şah'dan sonra bey olan II. Yakub döneminde kurumsallaştığını ileri sürmek mümkündür.¹⁶ Keza Ergun Çelebi'nin Genc-nâme ve İşârâtü'l-Beşâre isimli iki eserinin olduğuna dair Sakıb Dede'nin verdiği bilgileri de ihtiyatla karşılamak yerinde olur.¹⁷ Mehmed Ziyâ'ya verilen bilgilerde İşârâtü'l-Beşâre'dan bahsedilmemekle birlikte, Genc-nâme'nin ona ait mutasavvifâne bir eser olduğundan bahsedilmektedir.¹⁸

Tarihi kaynaklara dayanarak Celaleddin Ergun Çelebi'den sonra Kütahya Mevlevihânesi'nde postnişin olarak hizmeti üstlenen belli başlı kişiler şöyle sıralanabilir:¹⁹ Burhâneddin Çelebi (ö. 798/1395), Zeyneddin Çelebi (ö.828/1424), İbrahim Dede (ö.1010/1601), Mehmed Dede (ö. 1060/1650), Kâmile Hanım, Hüseyin Çelebi, Fatıma Hanım (ö. 1122/1710), Sâkıb Dede (ö.1148/1735), Hâlis Ahmed Dede (ö.1191/1177), Abdurrahim Atâ Çelebi (ö.1206/1791), Mehmed Sâib Çelebi (ö.1227/1812), Abdülkadir Çelebi (ö. 1272/1855), İsmâil Hakkı Çelebi (ö.1309/1891), Ahmed Remzi Dede (ö.1944), İdris Hamdi Çelebi (ö.1313/1895), Hüsâmeddin Çelebi, Ergun Çelebi, Âmil Çelebi, Ahmed Remzi Dede, Sâkıb Çelebi, Ferruh Çelebi, Hasan Dede ve Nûri Dede.

Kütahya'da Mevlevîliğe olduğu kadar, Türk kültürüne de büyük hizmetleri geçen bu meşâyih, içinde buldukları tasavvufi hayatın erkân ve âdâbına bağlı kalarak Mevlânâ'dan aldıkları feyizle tekkeye devam eden derviş ve muhipleri tenvir etmişlerdir. Daha ilk dönemlerde tekke, zâviyeden âsitâneye dönüştürülmüş; böylece etki alanı daha da genişletilmiştir. Bilindiği gibi Mevlevihâneler fonksiyonları itibariyle ikiye ayrılırlar: Zâviyeler ve âsitâneler. Âsitâneler, zâviyelere göre daha geniş bir alanda kurulur. Konya'dan başka Afyonkarahisar, Kütahya, Eskişehir, Gelibolu, Halep, Kastamonu, Manisa, Mısır, Rumeli ve Bursa'da bulunan Mevlevihâneler âsitâne olarak bilinmektedir. Mehmet Sait Çelebi (ö.1232/1812) dönemine değin uzunca bir dönem âsitâne olarak işlev gören Kütahya Mevlevihânesi'nde pek çok derviş çile çıkartıp dede olarak hilâfet almıştır. Meselâ, İstanbul Yenikapı Mevlevihânesi'ne 1159/1746 yılında şeyh

¹⁴ Bkz. Ziyâ, Seyahat, 236-7.

¹⁵ Krş: Gölpinarlı, Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik, 122-125; Özönder, "Kütahya Mevlevihânesi", S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Konya 1996, 75.

¹⁶ Uzunçarşılı da konuya bu açıdan bakmakta, en azından Ergun Çelebi'nin daha sonraki dönemlerde vefat etmiş olabileceğine dikkat çekmektedir. Bkz. Kütahya Şehri, 226.

¹⁷ Bkz. Gölpinarlı, Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik, 123-124.

¹⁸ Ziyâ, Seyahat, 237-8.

¹⁹ Buradaki sıralama Ziyâ'nın Seyahat'ından hareketle yapılmış olmakla birlikte Sakıb'ın Sefine'siyle de karşılaştırılmıştır. Zikredilen meşâyih hakkında buralardan yeterli bilgi alınabileceği gibi ayrıca bkz: Uzunçarşılı, Kütahya Şehri, 232, 254; Özönder, a.g.m., 75-77; Küçük, a.g.t., 185-190.

tain edilen ünlü Ebû Bekir Dede²⁰ burada yetişmiştir. Kütahya Mevlevihânesi'nde Sakıb Dede'nin yetiştirdiği müstesnâ Mevvelilerden biri olan Ebû Bekir Dede'nin ahfâdı da tekkeler kapatılıncaya kadar Yenikapı Mevlevihânesi meşihatında bulunmuştur. Aynı şekilde Yenikapı Mevlevihânesi'nin XIX. asırdaki postnişinlerinden olan Ebû Bekir Dede oğlu Ali Nutkî Dede'nin mürebbiliğini yapan Mecmûa-yı Tevârih-i Mevleviyye isimli eserin müellifi Seyyid Sahih Ahmet Dede (ö.1228/1813) de Kütahya Melevihânesi'nde yetişmiştir.²¹ Bu bakımdan Kütahya'da Mevlevilik şehrin sınırları dahilinde kalmamış, âsitâne de yetiştirdiği pek çok canla etki alanını daima genişletmiştir.

XIX yüzyıla gelindiğinde, çelebiler şehri olan Kütahya'daki âsitânenin önemini yitirdiğine tanık olmaktadır.²² Bunda, zâdegânlık geleneğine bağlı olarak ehil olmayan kimselerin postnişin olarak görev yapması ve bazen de henüz rüşüne ulaşmamış şeyhler için vekâlet sisteminin işletilmesinin etkisi açıktır. Zâviyeler bir vakfa bağlı olarak hizmet görmekteydiler. Bu vakıflar genellikle zürri vakıf olması dolayısıyla, çoğu kere babadan oğula geçen mütevellilik, şeyhlik olarak değerlendirilmiştir. Bu uygulama daha sonra teâmül hâlini almıştır. Meselâ, Mehmed Sâib Çelebi'nin, babası Abdurrahim Atâ Çelebi'nin 1791'de vefatından hemen sonra, daha on bir yaşında postnişin olduğu bilinmektedir. Bir ara Konya çelebileri olaya el koyarak buranın şeyhliğine, Kütahya'daki şeyhzâdelerden birini değil de Konya çelebilerinden olan Âmil Çelebi'yi getirmişlerdir. Ancak Âmil Çelebi'nin tâyini, halkın ve dervişlerin hoşuna gitmemiştir. Nitekim bu uygulamaya karşılık olarak, üç yüz yıllık bir çelebi âilesini mağduriyeti ve şeyhzâdelerin hukûk-ı şer'iyeleri gerekçe gösterilerek şer'î mahkemeye başvurulmuştur. Neticede vekâlet-i umûmiyye tescil ettirilmiş, Meşihât-ı İslâmiyye, Sadâret ve Meclis-i Mebâûsân'a müracaatla bir vekil tayini ile dergâhın postu yeniden şeyhzâdelere tevcih edilmiştir.²³ Böylece vekâlet sistemi de işlerlik kazanmıştır. Kayseri Mevlevihânesi şeyhi oğlu Ahmed Remzi Dede, beş yüz kuruşluk maaşla hem şehzâdeleri okutmak, hem de dergâha asâleten atanan Sakıb Çelebi'nin çocuk olması hasebiyle vekâletini üslenmiştir. Ahmed Remzi Dede bir yıl sonra 1327/1909 senesinde Kastamonu Mevlevihânesi'ne şeyh tayin edilmiş,²⁴ yerine Ferruh Çelebi gönderilmiş; fakat o da bir müddet sonra Üsküdar Mevlevihânesi'ne şeyh olarak atanmıştır. Daha sonra Kütahya Mevlevihânesi'ne yine vekâleten Hasan Dede ve ondan sonra da Çankırı şeyhi Nuri Dede gönderilmiştir.²⁵ Bütün bu uygulamalar, Kütahya Mevlevihânesi'nin etki alanını da zamanla daraltmıştır.

Burada bir hususa işaret etmek yerinde olur sanıyorum; Mevlevihânenin etkisinde görülen zayıflama, büyük oranda da dönemin eseridir. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın ifadesiyle "bir istihâle dönemi" olan XIX yüzyıl, geçiş dönemlerinde

²⁰ Ziyâ, Yenikapı Mevlevihânesi, 143, 158; Uzunçarşılı, Kütahya Şehri, 265.

²¹ Ziyâ, a.g.e. 145-146; Uzunçarşılı, a.g.e., 265-6.

²² Bu dönemdeki Mevleviliğin genel durumu ve Kütahya Mevleviliği için ayrıntılı bir değerlendirme için bkz: Sezai Küçük, XIX Asırda Mevlevilik. 187-190.

²³ Bkz. Küçük, XIX Asırda Mevlevilik.189.

²⁴ Ayrıca bkz Hasibe Mazıoğlu, Ahmed Remzi Akyürek ve Şiirleri, Ankara 1987, 4.

²⁵ Konya Mevlânâ Müzesi Arşivi, Dosya No: 97/14.

görülmesi olağan olan eski olana ilginin zayıfladığı, buna mukâbil yeni olarak takdim edilenin ise revaçta olduğu bir dönemdir. Tarihte bir Mevlevî dergâhının ne tür işlevleri olabilirdi? Buralar her şeyden önce, adına derviş, muhib, dede ve postnişin denilen kişilerin bir araya gelerek hakikate ilişkin mübâhese yaptıkları mahallerdir. Yola girmesine onay verilen derviş için bir çilehâne ve yeteneği ölçüsünde derûnî dünyasını geliştirmek için mûsikî, hat ve tezhip gibi güzel sanatları öğrendiği birer akademi kimliğini taşımaktaydı. Oysa geçiş döneminde, XVIII. yüzyıldan itibaren her fırsatta uygulamaya konulan ıslahat girişimleriyle belirginleşen yeni hayâtın standartlarına uygun sohbet mahalleri, toplum hayâtındaki bir boşluğu doldurmayı başarmıştır. Aynı şekilde kurulan Dâru'l-Funûn ve Dâru'l-Bedâî gibi "ilim, fen ve sanat" öğreten yeni mektepler, sanat ve edebiyata ilişkin ihtiyacı da karşılar olmuştur. Böylece sosyal hayât, dünyevî (secular) anlamda canlanmaya başlamıştır. Buna karşılık, tasavvufî hayât da eskiyi korumaya yönelik muhafazakâr eğilimleri artıracaktır. Bu tıpkı divan şiirinin yeni şiir tarzı karşısındaki durumuna benzer. Son demlerde kurulan Encümen-i Şu'arâ, geleneği koruyarak yeniden ihyâ etme adına ne yapabildiyse, sûfiler de o oranda içinde buldukları ve adeta özümstedikleri dünya görüşünün hâkimiyetini sürdürme çabası içerisinde oldular. Bu noktadan olmak üzere bir süre Meclis-i Meşâyih/Süfiyye gibi organize kuruluşlar ihdas edilerek burada bir kısım neşriyatlara girişilse de başarılı olunamadı; yeni eskiye baskın çıktı. Netice itibarıyla bu döneme gelindiğinde Mehmet Saib Çelebi, babası Abdurrahim Atâ Çelebi'nin vefatı üzerine daha henüz on bir yaşında iken Kütahya Mevlevihânesi'nde postnişin oldu. Daha henüz bir çocuk olan yeni şeyhin döneminde de bildiğimiz gibi, tekkenin etki alanı âsitânelikten zâviyeliğe dönüştürülerek zayıflatılmıştır.

Kütahya'da "Dönen Dervişler" in İzleri

Kütahya, Anadolu'nun bereketli bir parçasıdır; bu bereket, toprağın verimliliğinde olduğu gibi, bu toprakta yetişen değerler bakımından da kayda değer niteliktedir. İç aydınlanmasını gerçekleştirerek Anadolu'da Türklüğün ve İslâmlığın yerleşmesinde pozitif katkıları olan pek çok gönül ehlinin burada yetiştiğine tanık olmaktadır. Ergun Çelebi, Molla İlahî ve Germiyanlı Şeyhî gibi ehl-i dilin Anadolu ölçeğinde ortaya koyduğu hizmetler bilinmektedir. Bu bereketli toprağı yoğuran en önemli damarlardan biri, Anadolu'daki tasavvufî faaliyetler açısından Halvetiyye, Nakşibendiyye, Bayramiyye ve Zeyniyye gibi tarikatlara nispetle önceliğe sahip olan Mevlevîlik'tir.²⁶

Daha ilk dönemlerden itibaren Kütahya'ya ilgi duyan Mevlevî büyüklerinin burada ektiği tohum, tarihin ilerleyen dönemlerinde meyvesini fazlasıyla vermiştir. Kütahya'nın mânevî imârında ve kültürel bünyesinin oluşumunda Mevlevîliğin derin izlerini yakalamak mümkündür. Esasen Mevlevîliğin Kütahya'nın şehir kültürüne etkisi, Anadolu'ya etkisinden ayrı düşünülemez. Diğer bir ifade ile, Mevlevîlik Anadolu coğrafyasının bir parçası olan Kütahya'da diğer bölgelerdeki etkisine benzer bir etki yaratmıştır. Ancak "Peki bunlar nelerdir?",

²⁶ Reşat Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf Anadolu'da Sûfiler, Devlet ve Ulemâ (XVI. Yüzyıl)*, İstanbul, 2000, 205.

denildiğinde ayrıntılı bir şekilde ortaya koyma imkânına sahip değiliz. Zîrâ mânevî tekâmülün göstergeleri soyuttur. Lakin içine girilen her sokakta bugün bile koklanan çelebi nezâketi, münisliği ve nüktesine tanık olmak kaçınılmazdır. Her şeyden önce sokak ve mahalle isimleri, yolu Kütahya'ya uğrayan ve fakat az da olsa bir tarih merakı bulunan herkesi Germiyan Beylerinin yahut Osmanlı paşalarının sohbet meclisine taşıyacaktır. Bunda Mevleviliğin ayrı bir katkısı vardır.

Çelebilik, izâhı bugün için zor bir ruh hâline işâret eder. Çünkü çelebinin dili, hâl dildir. Hâlin kâl ile çözülemediği mälumdur. Enformatik çağın insanları olarak bizler, sözü çoğaltarak anlamı daralttık; anlam daraldıkça da rûhumuz yoksullaştı. Burada çelebice bir duruşu resmeden bir seyyâhın sözlerine yer vermek istiyorum. Bu seyyah, İstanbul'da tercüman ve konsolos sıfatıyla yirmi seneye yakın bulunmuş olan ünlü Fransız oryantalist Clément Imbault-Huart (1854-1927)'tır. Huart, 1891'de Bursa, Eskişehir ve Afyon üzerinden Konya'ya yaptığı bir seyahatindeki gözlem ve izlenimlerinden yola çıkarak bir kitap yazmıştır. Daha önce Nezih Uzel tarafından Mevleviler Beldesi Konya (Tercüman 1001 Temel Eser, İst.,1978, 159 s) adıyla dilimize kazandırılan bu eserde yer yer Mevlevilikle ilgili değerlendirme ve tespitlere rastlamak mümkündür. Kitapta, her ne kadar Kütahya Mevleviliğine dâir değerlendirmeler bulunmasa da, meselâ Eskişehir Mevleviliği hakkında bazı tespitler yapıldığına tanık olunmaktadır. Mevleviliği "dönen dervişler" olarak betimleyen yazar, Eskişehir'de bu dervişlerin önemli bir mevkide bulduklarına işâret etmektedir. Yazar ve ekibinde, Eskişehir'in kültürel dokusunda apaçık tesiri olan Mevlevî dervişlerini, bizzat onların dergâhlarını ziyâret ederek tanıma arzusu belirir. Kalkıp Mevlevî dergâhını ziyârete giderler. Buradan sonrasını yazarın kendi ifâdelerine bırakmak uygun olacaktır: "İçeri girdiğimizde dergâhın büyüğünü, iskemlesi bulunmayan bir salonun köşesinde diz üstü otururken bulduk. Mevlevî tekkelerinde âdet olduğu gibi, bir koyun postunun üzerinde duruyordu. Avrupalılar'a dost olduğunu göstermek için, - dönen dervişler Müslümanların en az fanatik olanıdır- acele ile bir koltuk getirterek, nezâket gösterisini uzatacak biçimde ayakta daha fazla kalmamızı önlemeye çalıştı. Kibarca reddettik. Doğudaki günlerimiz uzamaya başladığı için bacaklarımızı kıvrarak oturmaya artık alışmıştık. Halkın Şeker Bayramı adını verdiği Ramazan sonu küçük bayramı dolayısı ile ikrâm edilen geleneksel şekerlemeleri yedik. Sonra şeyhin yanından ayrılarak Kurşunlu Câmii'ni görmeye gittik."²⁷ Buradaki tespitleri, bugün gelinen noktadan baktığımızda belki çok orijinal bulmayacağız. Ancak yazarın dönemindeki sosyo-kültürel durum göz önünde bulundurulduğunda yapılan tespitlerin ne kadar orijinal olduğu görülecektir. Şöyle ki; geleneksel Mevlevî çelebililiğinin bir ifâdesi olarak misâfire izzet ve ikrâmda bulunmanın yanında, o dönemde çokça kullanılmamakla birlikte, oturması için iskemle takdim edilmektedir. Bu davranış, Mevlevî post-nişininin modern hayât tarzına açık bir kişilik taşıdığıının işâreti olarak algılanabilir. İkinci olarak da "Avrupalılara dostça davranmak". Tabii bu yazarın tespiti; inanıyorum ki dergâha konuk olarak gelen doğululara da aynı nezâket gösterilmektedir. Fakat burada önemli olan, Mevlevî dergâhlarının daha o dönemlerde ülkenin dışa açılan yüzünde

²⁷ Huart, Mevleviler Beldesi, 39.

“İslâm'ın güler yüzünü” gösterme misyonunu yüklediğidir.

Bugün Batı âlemi, bu güler yüzlü İslâm'ı Mevlânâ'nın eserlerinden okuyarak tanımaktadır; ama o dönemde Mevlânâ'nın eserlerini içselleştirmiş, Mevlevî geleneğine bağlı olarak iç aydınlanmasını gerçekleştirmiş derviş, muhib ve dedeler bu misyonu yerine getirmekteydiler. Çünkü çelebi lisanında olumsuz cümle ve formlar kullanılmaz; hayata olumlu bakmayı yeğleyen bu anlayış içerisinde insan, sahip oldukları ile yetinecek, sabırla kemâle erecek ve yarına dâir umutlarını dâimâ diri tutacaktır. Dolayısıyla o, hiçbir zaman ümitsizlik içerisinde rûhî ıstıraplar çekmeyecektir. Kezâ bu lisan içerisinde doğan olumlu tabirlerden biri hamûşândır; vefat eden can, ölmemiş, Hakk'a yürümüştür. O ölü değil, dil değiştirmiştir; süfi nazarında evrensel dil olan susmayı yeğlemiştir. Dolayısıyla onlar hamûşân olarak anılagelecektir. Bunların ebedî istirahat mekânları da mezarlık değil, ruhlar bahçesi (hadikatü'l-ervâh)dir. Hiç kuşku yok ki, Clemant Huart, Kütahya Âsitânesi'ne uğramış olsaydı benzer muâmeleleri orada da görmesi mümkündü.

Başlangıçta âhilerden esnaf ve çiftçilerin büyük oranda ilgi duydukları Mevlevîlik²⁸, XVI. yüzyıldan itibaren yüksek tabakanın, tahsilli kimselerin tarikatı olmaya başlamıştır. Böylece bedii zevki yüksek bir tarikat teşekkül etmiştir. Kısa zamanda Mevlevî Dergâhları, Divan şiirinin önde gelen şâirlerinin yetiştiği, geleneksel Türk sanatlarının başında gelen hat ve tezhip gibi sanatların öğretildiği ve en önemlisi sanat mûsikisinin ölümsüz eserlerinin verildiği, âdetâ birer güzel sanat fakültesi hâline almıştır. Kuşkusuz halktan kimselerin dergâha devamında gözle görülür bir azalma olsa da tümüyle kesintiye de uğramamıştır. Bu kesimden derviş ve muhipler de dergâhlardaki kültürel yapıya paralel olarak estetik dimağlarını canlandırma imkanına sahip olmuş kimselerdir.²⁹ Kısacası, zaman içerisinde âdâb, âyin ve erkânı ile belirli formlar çerçevesinde dünyayı algılamaya yönelik özel bir dil geliştiren Mevlevîliğin Kütahya'da derin izler bıraktığında kuşku bulunmamaktadır. Bu noktada olmak üzere Mevlevîliğin izlerini geride kalan maddî kültür varlıkları ve sanat-edebiyat dünyasına bıraktıkları ile tespit etme imkânına sahibiz.

MEVLEVÎ KERPİÇLERİ: KÜTAHYA'DA MADDÎ KÜLTÜR VARLIKLARI

Mevlevîlik tarihinin en önemli ocaklarından biri olan Kütahya Mevlevihânesi hakkında tarihsel açıdan yaptığımız bu değerlendirmelerimizi aktardıktan sonra, konuyu mimârî ve sanat tarihi açısından ele alan çalışmalar ışığında, Mevlevî kültüründen geriye kalan maddî unsurlara kısaca işaret etmek yerinde olur.

Daha önce de değindiğimiz gibi Mevlevî kültürünün en önemli hizmetkarlarından birisi, Kütahya'nın fâtihî olarak da kabul gören ve gelenek içerisinde Sultan Veled'in bağlılarından biri olarak anılan Hezâr Dînârî'dir. Hezâr Dînârî'nin, Kütahya'yı bir Türk ve Müslüman şehri hâline getirmeye dönük

²⁸ Mehmet Önder, "Mevlevîlikte Âhi Düzeni ve Sosyal Etkileri", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kogresi Tebliğler, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, İstanbul 21-25 Ağustos 1989, Ankara, 1990, 129-134.

²⁹ Bkz. Sâkıb, Sefîne, 20-2; Hüseyin Ayan, "Sefîne-i Nefise-i Mevleviyân'a Göre Mevlevîlik", 8. Milli Mevlânâ Kongresi (Tebliğler), 6-7 Mayıs 1996, Konya, 1997, 39.

gayretlerinin göstergesi olarak geride bıraktığı maddî kültür varlıkları önemlidir. Bunlar; Hıdırlık Mescidi³⁰, Balıklı Câmii³¹, Hezâr Dînârî Mescidi³²'dir. Hezâr Dînârî Mescidi adıyla ibadete açık olan mahal, Mevlevîhanenin türbe kısmından ibârettir. Mevlevî geleneğe Kütahya Mevlevîliğinin ilk nüvesinin bu mescitte atıldığı söylenmektedir. Burada medfun bulunan diğer hamûşân şunlardır: Celâleddin Ergün, Burhaneddin İlyas, Zeynüddin, Sâkîb Mustafa Dede, Kâmile Hatun, Hâce Fâtıma Hatun, Mehmed Çelebi, Ebûbekir Çelebi, Havva Hatun, Şeyh Mehmed Muhlis Çelebi, Ali Şâkir Çelebi, Fatma Hanım, Halîme Melîha Hanım ve Şeyh İsmail Hakkı Çelebi.³³

Buradaki Mevlevîliğin en önemli maddî kültür varlığı hiç kuşkusuz Ergün Çelebi Zâviyesi olarak da anılan Mevlevîhâne'dir. Günümüzde sadece Semâhânesi, Dönenler Câmii adıyla hizmet veren bu zâviye, Mevlevîlik tarihinin önemli merkezlerinden biridir. Geçen asırda esaslı onarım yaparak bugünkü şeklini almış olan Semâhâne, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1959 yılında onarılarak camiye dönüştürülmüştür. Kare planlı, iki kat hâlinde pencereci, kiremit çatılı yüksek bir yapı olan Semâhâne'nin ortasında yüksek sekizgen kasnak ve ahşap kubbe yükselmektedir. Kubbenin üstü pramidal çatı ve kiremitle örtülüdür.³⁴ Giriş cephesinde, iki sütuna oturtulmuş ve camerkanla kapatılmış, tek hacimli bir çıkma vardır. Bunun üzerindeki ikinci kat, balkon biçiminde düzenlenmiştir. Kütahya Câmileri adlı eserin yazarı olan Hamza Güner'in ifâdesine göre, bu balkondan ezan okunmaktaydı.³⁵ Dış görünüşte kapı üstüne rastlayan yerde iki çini levha vardır; bunlardan üstte olanı 'Yâ Hazreti Mevlânâ', altta olanı ise 'Yâ Hazreti Ergün' levhasıdır.

Mevlevîhâne'nin nâdir elyazması eserlerden oluşan zengin bir kütüphânesinin olduğu, öteden beri söylenegelmektedir. Buradaki kitaplar daha sonra Kütahya'daki Vâhit Paşa Kütüphânesi'ne devredilmiştir.³⁶ Lâkin Vahit Paşa'daki Ergüniye'ye ait kitapların, dergâhın bütün kitaplarını ihtiva ettiği hususu şüphelidir.

KÛTAHYA MEVLEVÎLİĞİ VE ŞİİR

*Benim nefesim, âlemde ne ateşler yakmıştır.
Benim bu fânî sözlerimden ne bekâlar coşup zuhûr etmiştir.
Kulaklar ancak benim sözlerimin dışını anlıyor.
Canımdan kopup gelen feryatları kim anlayacak?*

³⁰ Yapının mimârî değeri ve tarihi için bkz. Ara Altun, 'Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi', Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan Kütahya, İstanbul, 1982, 220-223.

³¹ Eserin kitabesi için bkz. Altun, a.g.m., 217-219.

³² Mimârî özellikleri için bkz. Altun, a.g.m., 223-4.

³³ Hazma Güner, Kütahya Camileri, Kütahya, 1964, 102.

³⁴ Altun, a.g.m., 348.

³⁵ Hazma Güner, a.g.e., 348.

³⁶ Bkz. M. Tayyib Gökbilgin, 'Kütahya', İ.A., VI, 1125; Ali Berberoğlu, 'Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi', Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan Kütahya, İstanbul, 1982, 748.

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî

Doğrusu Mevlânâ'nın canından kopup gelen feryatları, onun yolunu ihyâ eden hayru'l-haleflerinin anlayıp anlamadığının tercümânı olma iddiasında değiliz. Yalnız onun canından kopup gelerek 'bekâlar cûş u hurûşa' getiren sözler, Mevlevî geleneği içerisinde zengin bir edebiyatın hayât bulmasına imkân vermiştir.

Başlangıcından itibaren şiire ayrı bir önem atfeden Mevlevî gelenek³⁷, bilhassa Osmanlı dönemlerinde bâriz bir gelişme göstermiştir. Her şeyden önce padişahların şiire ve güzel sanatlara düşkünlüğü, bu konuda adeta birer fakülte konumundaki Mevlevî dergâhlarını himâye etmelerine yol açmıştır. Böylece vakıf gelirleri ve nüfuzları artan Mevlevî tekkeleri, ülke kültürünün üretim merkezleri olmuştur. Mevlevîler, bir yandan devlet kademesinde önemli noktalara gelirken öte yandan da sahip oldukları sosyal statüye paralel olarak edebî etkinliklerini artırmışlardır. Mevlevîhanelerin, türbesi ve hücreleriyle, semâhânesi ve çelebi dâiresiyle, çilehânesi ve mutfağıyla mükemmel bir sosyal hayât merkezi hâlini aldığını söyleyebiliriz. Bu sıralarda Kütahya, Manisa, Edirne, Bursa, Isparta, Denizli, Trabzon, Amasya gibi şehirler; ayrıca Rumeli'de Filibe, Vardar Yenice, Üsküp, Prizren, Serez gibi yerleşim merkezlerinde de kültürel birer hareketlilik yaşanmaktadır. Yaşanan bu kültürel hareketliliğe paralel olarak, şehirlerde Mevlevîlik kökleşip yerleşmiştir.³⁸

Mevlevîlik içerisinde daha çok divan şiiri önem taşımaktadır. Diğer bir ifade ile Mevlevî şâirleri divan tarzını tercih ederek bu yolda şiirler ibdâ etmişlerdir. Esasen divan şiirinin kurulup gelişmesinde de Mevlevîlerin büyük emekleri vardır. Nitekim şâir tezkirelerinden yola çıkarak divan şâirlerinin tasavvuf ve tarikat ilişkisini değerlendiren bir istatistikî çalışmada, tezkirelerde bulunan 320 şâirin 220'sinin Mevlevî kökenli olduğu tespit edilmiştir.³⁹ Bu oran, tezkirelere geçmeyi başarabilmiş divan şâirlerinin %68'ine tekâbül eder. Bu bakımdan Mevlevî kültürünün en etkili olduğu alan olarak şiiri göstermek güç olmasa gerektir. Öte yandan divan şiirinin, Mevlevîliğin ilk örgütlendiği merkezlerden biri olan Kütahya'daki durumu da oldukça iyi bir noktadadır. Yine Mustafa İsen'in, tezkirelerden yola çıkarak divan şâirinin coğrafyasını belirlemeye dönük yaptığı bir değerlendirmede Kütahya, 32 merkez içerisinde 24 şâirle 9.uncu sırada bir yer edinmektedir.⁴⁰ Bu durumda hem içine girilen Mevlevîlik yolu, hem de meskûn olunan şehrin kültürel imkânlarıyla oluşan muhit içerisinde pek çok şâirin yetişmesi mümkündür.

³⁷ Mevlevîlik ve edebiyat ilişkisi bakımından ayrıntılı değerlendirmeler için bkz: Necip Fazıl Duru, Mevlevî Şâirlerin Mevlevîlik Unsurları, Doktora Tezi, G. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999; Nilgün Açık, Eski Türk Edebiyatında Mevlevîlik Etkisi ve Mevlevî Şâirler, Doktora Tezi, G. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002; Adnan Karaismailoğlu, "Tasavvuf Şiir Geleneğinde Mevlânâ'nın Yeri ve Önemi", 6. Millî Mevlânâ Kongresi Tebliğler (24-25 Mayıs 1992, Konya), Konya, 1993, 87-90.

³⁸ Krş. Açık, a.g.t., 6, 16.

³⁹ Mustafa İsen, "Tezkireler Işığında Divan Edebiyatına Bakışlar: Divan Şairlerinin Tasavvuf ve Tarikat İlişkileri", Ötelerden Bir Ses Divan Edebiyatı ve Balkanlarda Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler, Ankara, 1997, 216.

⁴⁰ Mustafa İsen, "Tezkireler Işığında Divan Edebiyatına Bakışlar: Osmanlı Kültür Coğrafyasına Bakış", a.g.e., 70.

Mehmet Ziyâ'nın seyâhat-nâmesine bakılırsa, dergâhta postnişin olarak bulunan zevâtın hemen hepsi şâir yaratılışlı ve şiir zevkinden anlayan kimselerdir. Zaten konuyla ilgili daha önce bir tebliğ sunan Kadir Atlansoy da Kütahya'daki Mevlevî şâirlerini tanıtırken Mehmet Ziyâ'nın kitabının ilgili kısmını aynen aktarmaktadır.⁴¹ Kütahya'da yetişen Mevlevî şâirleri hakkında, başta Sakıb Dede'nin Sefine-i Nefise fî-Menâkıb-ı Mevlevîyye'si, Esrâr Dede'nin Tezkire-i Şuarâ-yı Mevlevîyye'si ve Ali Enver'in Semâ-hâne-i Edeb'i olmak üzere belli başlı Mevlevî kaynakları olmak üzere, diğer şâir tezkereleri ve biyografik kaynaklarda yeterince bilgi bulunmaktadır. Konuyla ilgili ayrıntıya girmeyeceğiz. Bununla birlikte geçtiğimiz yıllarda Nilgün Açık'ın hazırladığı ve Mevlevî şâirlerini esas alan doktora çalışmasından yola çıkarak Kütahyalı Mevlevî şâirler hakkında bir değerlendirme yapma imkânına sahibiz. Buna göre, alfabetik olarak, Ahi Sâdık, Bedreddin (ö. 1397), Burhân (ö. 1394), Celâleddin Ergün (ö.1373), Esif (ö. 1732), Hüsâm (ö. 1688), Sâkıb Mustafa (ö. 1735) ve Zeyneddin (ö.1397)'in isimlerini zikredebiliriz. Bunlardan başka Mehmed Ziyâ'nın naklettiğine göre Mevlevî dergâhının hâdimlerinden olan Fâtıma Hanım ve Sâkıb Dede'nin mahdumu Mehmed Muhlis Çelebi de şâirdirler. Ancak bunların eserleri hakkında pek malumat bulunmamaktadır.

Müsikî, hat ve tezhip

Mevlânâ için sanat, merhum Ali Nihat Tarlan'ın ifâdesiyle, gâye değil, bir vâsıta; rûhî tekâmülün yansımasıdır.⁴² Bu durum, Mevlevilik yoluna daha yeni girmiş olan nev-niyazdan başlamak üzere diğer derviş, halife ve dedeler için de geçerlidir. Bir hakikat yolcusu olan sûfi, içine girdiği bu süreçte yaşadığı tecrübeleri, misal âleminde müşâhede ettiği ve gönül dünyasına yansıyan güzellikleri ve kalp gözüyle seyrederek ulaştığı keşfi bilgiyi sanatın verdiği imkanlarla müşahhas hâle indirgeyecektir. Bu bakımdan Mevlevilikte sanatçı duruş önemlidir.

Öte yandan hat, tezhip, ebru ve ciltçilik gibi güzel sanat dallarının maddî karşılıkları da bulunmaktadır. Diğer bir ifâde ile bu gibi sanatlar, dönemi içerisinde aynı zamanda birer zanaattır. Bildiğimiz kadarıyla pek çok büyük sûfi gibi, Mevlânâ da etrafındakileri el emeği ile geçinmeye teşvik etmiştir.⁴³ Mevlânâ'nın muhitinde bulunanlardan Tebrizli Şems'in müşîdi Ebû Bekir Selebat'ın Tebriz'de geçimini sepet örerek sağladığı, Selâhaddin Zerkûbî'nin kuyumculuk işiyle iştigal ettiği ve Çelebi Hüsâmeddin'in ahi şeyhi olarak tanınan Âhi Türk oğlu Ahmet'in oğlu olduğu, babasının vefâtından sonra ahi şeyhliği postuna oturduğu bilinmektedir. Bu bakımdan her Mevlevî'nin bir işinin olması, geçimini dergâhtan değil de el emeği ve alın teri ile sağlaması esastır. Bu durum, Mevlevî dergâhlarında sanatın gelişmesindeki diğer önemli etkindir. Mevlevî

⁴¹ Bkz: Kadir Atlansoy, "Kütahyalı Mevlevî Şairler Üstüne", Kütahyalı Şairler Sempozyumu-I, Dumlupınar Üniversitesi Rektörlüğü, 4-5 Haziran 1998, 371-387.

⁴² Ali Nihat Tarlan, Mevlânâ, İstanbul, 1974, 55.

⁴³ Bkz: Mehmet Önder, "Mevlevilikte Ahi Düzeni ve Sosyal Etkileri", 130-1.

dergâhına gelerek bu yolu öğrenmek isteyen genç müride nev-niyâz denilmektedir. Nev-niyâz, 1001 gün sürecek olan çile hayatında bulaşıklıktan başlamak üzere on sekiz türde hizmet gördüğü gibi, kabiliyetine göre müsikîye ilgisi varsa müsikîşinâs dervişin yanında yetişerek ney, rebâb ve kudüm gibi enstrümanlardan birini kullanmayı öğrenir; sesi güzelse naat-hân veya hânende olarak eğitilirdi.⁴⁴ Eğer kabiliyeti hat, tezhip ve ciltçilik gibi sanatlara yatkınsa bunlarla iştiğal ederdi. Böylece derviş, hem iç dünyasını ifâdelendirme imkânına kavuşur, hem de bir ekmeğe kapısı edinmiş olurdu.

Mevlevî tekkelerinde göze çarpan hat ve nakışlar, doğrudan doğruya bu tekkelerde yetişen sanatkârların eserleridir.⁴⁵ Meselâ, Kütahya ve Galata Mevlevîhanelerinin ahşap minberi üzerinde dal ve destarlı sikkeler yer alır. Muğla Mevlevîhânesi'nin semâhâne tavanını taşıyan dikmelerin başlıklarında da boyanmış dal sikkeler bulunmaktadır. Hat kompozisyonları da, Mevlevîhane süsleme unsurları arasında yer almaktadır. Mevlevîhanelerde karşılaşılan sembolik muhtevâlî non-figüratif süsleme unsurları hat sanatının kapsamına giren yazılardandır. Câmilerde ve mescitlerde "Yâ Hazret-i Mevlânâ", "Yâ Hazret-i Şems", "Yâ Hazret-i Ergün", "Yâ Hazret-i Âteş-bâz-ı Velî" gibi, "çifte Hü", "çifte vav" kompozisyonları, sıva veya ahşap üzerine yazılmış, ya da levha hâlinde duvara asılmış olarak yer almaktadır. Mevlevîhanelerdeki yazı kompozisyonlarının çoğunda talik hattı tercih edilmiştir. Uzunca bir dönem âsitâne olarak hizmet gören Kütahya Mevlevîhânesi'nde de hattat, tezhipçi, nakkâş ve ciltçilerin yetişmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bildiğimiz kadarıyla Kütahya Mevlevîhânesi postnişinlerinden Ulûfecizâde Mehmed Dede, ta'lik yazıda mâhir güçlü bir hattattı.⁴⁶ Konuyla ilgili şu ana kadar yaptığımız incelemelerde, Ulûfecizâde'den başka, herhangi bir isim tespitine imkân verecek bulguya ulaşamadık. Konuyla ilgili daha önce yapılan çalışmalarda da yeterli bilgi verilmemektedir.⁴⁷

Bilindiği gibi Mevlevîhâneler müsikî için vazgeçilmez mekânlardır. Özellikle İstanbul Galata ve Yenikapı Mevlevîhanelerinde, Mevlevî müsikîsi büyük bir gelişme göstermiş; İtrî ve Dede Efendi başta olmak üzere pek çok usta müsikîşinas yetişmiştir. Yenikapı Mevlevîhânesi, Ebubekir Dede ile birlikte, büyük oranda Kütahya Mevlevîhânesi'nde oluşan gelenekten yararlanmıştır. Şu hâlde Kütahya Mevlevî Dergâhında pek çok müsikîşinas yetişmiş olmalıdır. Fakat bunlardan Ebubekir Dede'nin oğulları Ali Nutkî Dede (ö. 1804) ve Abdülbaki Nasır Dede (ö. 1821) tarihe geçen müsikî şinâslarımızdandır.⁴⁸ Bu iki kardeşten bilhassa ikincisi Mevlevî müziği için önemlidir. Zira Kütahya'da yetişip bilahare İstanbul'a yerleşen Nâsır Abdülbâkî Dede, İsfahan ve Acembûselik makâmalarında bestelediği iki büyük Mevlevî Âyini ile tanınmıştır. Tedkik ve Tahkik ve

⁴⁴ Önder, a.g.m., 131.

⁴⁵ Ali Haydar Bayat, "Hüsn-i Hat San'atında Mevlevîlik ve Mevlevîler", 4. Millî Mevlânâ Kongresi Tebliğler (12-13 Aralık 1989, Konya), Konya, 1991, 81-112.

⁴⁶ Uzunçarşılı, Kütahya Şehri, 254.

⁴⁷ Şehabettin Uzluç, Mevlevîlikte Resim Resimde Mevlevîlik, Ankara, 1957.

⁴⁸ Doğan Karaağaoğlu, 'Kütahya'da Müsikî', Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan Kütahya, İstanbul, 1982, 701.

Tahririye adlı müsikiye dâir risâleleriyle de tanınan Nâsır Abdülbâkî, Şerh-i Şâhidi, Terceme-i Menâkıb-i Ârifin ve Divân-ı Eş'âr isimli eserlerin de sahibidir.⁴⁹

Ebubekir Dede'nin üçüncü oğlu Kühî Dede adıyla bilinen Abdürrahim Dede de müsikî üstatlarından. Ebrâr Dede'nin çağdaşı olan Kühî Dede, bilhassa müsikî nazariyesinde tanınmaktadır. İkinci Farâbî olarak da anılan Dede, Hicâz makâmında âyin bestelemiş ve Dervîş Mehmet ile Musâhib Seyyid Ahmed Dede'yi yetiştirmiştir.⁵⁰ Zikre değer bir diğer müsikîşinâs da "İntizâr-ı makdemimle nev bahâr eyler hulûl" diye başlayan güfteyi Hisâr Büselik makâmında besteleyen dergâhın son Neyzenbaşısı Saatçi Mustafa Efendi'dir.

Sonuç: Sözün Tükendiği Yer

Söz bir noktaya geliyor, orada tükeniyor. Bu söyleyicinin ve söylenilenin tükenmesi değildir. Bizzat sözün tükenmesidir. Çünkü söz, anlamı belirli çerçevede daraltır. İsimlendirme aynı zamanda sınırlandırmadır. Muhayyileye, dimâğa ve derûna yansıyan hakikat huzmelerini söze dönüştürmek, ısıtıcı bir kutuya hapsedmeğe çalışmak anlamına gelir. Bu sebepten Mevlânâ, ele aldığı konuyu takdim ederken, sözü bir yerde noktalandırır ve "hamûş" der. Artık orada beşerî dil susarak yerini evrensel dile bırakır. Bu evrensel dil susmaktır.

Mevlânâ ve takipçilerinin evrensel dillerini çözecek mârifetten yoksunuz. Zaten bu dil de tarih yazımcılığına kaynaklık edecek dokümanları sunmaz. Bu sebepten burada vesikalardan ve geleneğe intikal etmiş bilgilerden yola çıkarak Kütahya Mevleviliğine dâir bazı değerlendirmeler yaptık. Bununla birlikte bu evrensel dil, Kütahya'nın kültürel dokusunu inşâ ederek orayı bir Müslüman Türk beldesi haline dönüştüren ruhtur. Açıkça görüleceği gibi, burada konuyu ele alış biçimimiz, kültür ve edebiyat tarihçiliği sınırları dâhilindedir; ancak şehir ve sosyal tarih perspektifinden, yâhut kültürel-antropoloji çözümlenmeleri açısından bakıldığında, âdetâ bir kitâp hacminde çalışmaların gerçekleştirilmesi de mümkündür.

⁴⁹ Tekin Uğurel, "Kütahya ve Müsikî", Yedi İklim, XIII (68), Kasım, 1995, 57.

⁵⁰ Bkz. Uğurel, a.g.m., 57.